РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА ПОВНУ ЗАГАЛЬНУ СЕРЕДНЮ ОСВІТУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: БАЛАНС МІЖ СПРАВЕДЛИВІСТЮ ТА НЕОБХІДНІСТЮ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

МОСКАЛЮК Олександр Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права ННІ права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

https://orcid.org/0000-0002-5310-9507

МИХАЛЕНКО Діана Сергіївна - студентка 1 року навчання ОС «Магістр», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут права

МЕЛЬНИК Микола Андрійович - аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Навчально-науковий інститут права

УДК 342.7

DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.4.56

Стаття присвячена дослідженню проблем реалізації права на повну загальну середню освіту внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, які прибувають на підконтрольну Україні територію з тимчасово окупованих територій або з території держави-агресора.

Обґрунтовується необхідність вироблення збалансованої моделі конституційно-правового регулювання, яка поєднувала б забезпечення права дитини на освіту з гарантуванням пріоритетності та захисту української мови як державної. Зазначається, що формальне закріплення української мови як мови освітнього процесу саме по собі не усуває проблем фактичного доступу до освіти для дітей, які протягом тривалого часу навчалися іншою мовою в умовах окупації або примусової асиміляції.

Особливу увагу приділено аналізу практики Європейського суду з прав людини у справах, пов'язаних із мовною політикою в освіті та правами дітей. Розкривається підхід ЄСПЛ до співвідношення права на освіту, заборони дискримінації та повноважень держави щодо захисту офіційної мови. Обґрунтовується теза, що державна мовна політика повинна відповідати принципу пропорційності та не призводити до фактичного позбавлення доступу до освіти.

Ключові слова: право на освіту, забезпечення права на освіту, обмеження права на освіту, право на освіту осіб з особливими освітніми потребами, внутрішньо переміщені особи, принцип рівності.

Розв'язана в 2014 році РФ війна поставила перед Україною низку викликів в гуманітарній сфері, в тому числі в освіті. Так, сьогодні вже видається очевидним намір РФ у перетворенні дітей на манкуртів – покірних рабів без роду та племені, позбавлених пам'яті[1]. Саме тому на окупованій Росією території України здійснюється тотальне винищення україномовного простору та середовища. Зокрема, в §1162 Рішення ЄСПЛ у справі Україна проти Росії (щодо Криму) [1] наголошується на численних фактах залякування, цькування, переслідування та адміністративного тиску на батьків, які намагаються забезпечити навчання укра-

[1] Манкурт – образ з тюркського переказу, популяризований Чингізом Айтматовим у романі «І довше століття триває день», що уособлює людей, яких шляхом жорстоких тортур позбавляли пам'яті про походження, рід, культуру та минуле, перетворюючи на покірних слуг чужої волі.

їнською мовою чи в українських школах в онлайн-форматі.

Втім, незважаючи на таку складну ситуацію, за даними Міносвіти на тимчасово окупованих територіях України серед 600 тисяч дітей шкільного віку приблизно 7 % навчаються в українських школах онлайн, а впродовж 2023–2025 років до українських університетів через освітні центри щороку вступало близько 10 –11 тисяч [2].

Вказані обставини вимагають від Української держави вироблення стратегії щодо дітей, які прибувають на підконтрольну Україні територію з оку

пованої РФ території України або з території РФ, в сфері реалізації ними права на освіту. При цьому необхідно виробити таку модель конституційно-правового регулювання, за якої забезпечувалося право дитини на освіту, гарантуючи при цьому пріоритетність та захист державної мови.

З точки зору конституційного права ця модель повинна ґрунтуватися не лише на положеннях статей 10, 24, 53 Конституції України [3], але і враховувати положення доктрини верховенства права та загальноправові підходи до розуміння категорій рівності та справедливості.

На перший погляд, закріплення української мови як державної на конституційному рівні та визнання її мовою освітнього процесу в закладах навчання відповідно до статті 7 Закону України «Про освіту» [4] чітко визначає місце української мови в системі освіти, начебто не створюючи жодних проблемних питань. Втім, як діяти у випадку, коли дитина, перебуваючи на тимчасово окупованих територіях, протягом довгого часу здобувала знання виключно російською мовою? Чи означає це необхідність застосування російської мови в освітньому процесі?

В цьому контексті цікавою для розгляду є справа Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) Valiullina and Others v. Latvia (2023) [5]. Передумовою до скарги стало ухвалення в Латвії змін до освітнього законодавства, якими збільшили частку предметів, що викладаються державною (латиською) мовою, та зобов'язали школи з російською формою навчання поступово перейти до моделі пріоритетності державної мови. Заявники (батьки, педагоги російськомовних шкіл) подали скаргу щодо порушення права на освіту та заборони дискримінації. Важливим щодо позиції держави був також історичний контекст (в Україні він також має суттєве значення). Латвія наголошувала, що у радянський період латиська мова була системно витіснена, тому після відновлення незалежності держава має право вживати активних заходів щодо її відновлення. ЄСПЛ своєю чергою не виявив порушення та сформулював кілька важливих для нас принципів: (1) Конвенція гарантує доступ до освіти, однак право на освіту не дорівнює праву на вибір мови навчання; (2) *Російськомовні в Латвії не є національною меншиною, оскільки не є корінною чи історично устаткованою групою осіб, тому дискримінація відсутня*; (3) Держава має «широке поле розсуду» у питаннях мовної політики, особливо коли йдеться про захист офіційної мови або подолання наслідків історичних процесів асиміляції.

В судовій практиці ЄСПЛ маємо й інші рішення, пов'язані із освітньою тематикою в контексті мовної реінтеграції. Наприклад, у справі Catan and Others v. Moldova and Russia (2012) [6] заявниками були діти та батьки з молдовської громади в Придністров'ї, де сепаратистська влада заборонила використання латинської абетки у школах і примусила перейти на кирилицю, запровадивши власну навчальну програму. Суд визнав, що такі дії становили втручання у право на освіту (стаття 2 Протоколу №1). Було встановлено, що «ПМР» здійснювала політику русифікації, яка підривала культурну ідентичність молдовської громади[2].

Водночас мовна політика не повинна перетворюватися на відображення того, проти чого вона бореться. Тому тут варто

[2] Водночас Суд наголосив, що обов'язки держав щодо права на освіту не обмежуються їхньою територією. Молдова мала позитивний обов'язок підтримувати своїх громадян навіть у регіоні, який тимчасово не контролює (порушень в цій частині виявлено не було), а Росія – нести відповідальність за дії підконтрольного режиму. В даному випадку ми маємо дзеркальну ситуацію. На відміну від окупантів держава Україна не прагне асимілювати, а навпаки повертає вкрадену українську ідентичність.

нагадати, що *принцип рівності має дві складові*: формальну (інша назва арифметична) та фактичну. З точки зору формальної рівності проблеми немає: всім учням надається ідентична освітня база, викладання відбувається однаковим способом, і відповідно оцінювання здійснюється рівним чином незалежно від будь-яких обставин соціальної дійсності та середовища.

Якщо ж виходити з концепції фактичної рівності, то дитина, яка протягом певного часу навчалася російською мовою, зі зрозумілих причин перебуватиме в гіршому початковому становищі у порівнянні з іншими учнями. Більше того, така ситуація фактично може призводити до позбавлення права на освіту. Таким чином виникатиме не лише потенційний, а і реальний конфлікт між необхідністю забезпечення функціонування української мови як державної в освітньому процесі та принципом фактичної рівності.

З точки зору формального підходу до розуміння рівності обов'язкове навчання українською мовою має відбуватися без винятків. Матеріальні ж концепції «виходять» за межі законодавчих приписів, враховуючи норми моралі, ідеї рівності та справедливості тощо. У цьому сенсі варто згадати формулу Радбруха[3], згідно якої закон, позбавлений справедливості, перестає бути правом у справжньому його значенні. В розрізі досліджуваної нами теми ця формула може бути інтерпретована наступним чином. Якщо держава забезпечує лише формальне виконання мовної політики, не враховуючи, що діти можуть опинитися в освітній ізоляції через мовний бар'єр, це буде суперечити матеріальному змісту верховенства права, згідно якого норми права мають відповідати стандартам основоположних прав і свобод людини і громадянина, а також загальним засадам права, іншим принципам природного права [7, с. 169]. В протилежному випадку право перестає служити людині, і стає лише засобом державної дисципліни, тобто не втілює основоположні ознаки права загалом.

Саме такий підхід знаходимо і в представника змістовної концепції розуміння верховенства права Рональда Дворкіна: кожне правозастосування повинно спиратися не лише на правила, а і на моральні принципи, які найкраще виправдовують систему права як цілісність. З огляду на тему нашого дослідження це означає, що держава повинна створити перехідні механізми для мовної адаптації дітей. Фактично це узгоджується з матеріальним розумінням верховенства права, даючи змогу забезпечити *справедливий результат, а не лише формальне виконання норми*.

В контексті нашого дослідження варта також уваги праця «Теорія справедливості» [8, с.44] Джона Ролза, в якій він писав про *концепцію «справедливості як чесності»* і наголошував, що справедливість – це не рівність результатів, а рівність можливостей. Тобто якщо у двох дітей різні стартові умови, то однакове ставлення до них може бути глибоко несправедливим. Отже, в даному разі ми знову повертаємось до фактичної рівності з урахуванням різниці початкових умов. Вона своєю чергою може досягатись за допомогою двох субпринципів: *диференціації правового регулювання та позитивних дій*.

Одним з варіантів здійснення диференціації правового регулювання для цієї категорії дітей є створення окремих класів. Зокрема в Україні МОН України затверджений «Порядок утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» від 22 серпня 2024 р. № 1182 [9], відповідно до якого спеціальні класи є окремими класами, що «утворюються у закладах загальної середньої освіти для навчання осіб з особливими освітніми потребами у спеціально створених умовах з урахуванням їх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів». Водночас, в цьому Наказі не згадується про дітей, які не володіють державною мовою, або володіють державною мовою на рівні, не достатньому для навчання. Спеціальні класи можуть відкриватися відповідно до чинного

[3] Формула Радбруха – концепція, сформульована після Другої світової війни для обґрунтування притягнення до відповідальності за злочини, вчинені «за законом», але всупереч справедливості. Сьогодні використовується як універсальний критерій вирішення складних юридичних ситуацій, зокрема конфліктів між формальним законом та фундаментальними принципами права.

законодавства України тільки для тих учнів, які через стан здоров'я та супутні захворювання не можуть навчатися в «звичайному» класі. Так само не можуть утворюватися і спеціальні школи для цієї категорії дітей.

На перший погляд такий підхід нормотворця може видаватися хибним та таким, що потребує корегування. Втім, для більш грунтовних висновків варто проаналізувати досвід країн, які бодай частково зіткувалися з аналогічною проблемою. Так, в Рішенні ЄСПЛ у справі «D.H. та інші проти Чеської Республіки» [10] вказується, що в цій державі з 1999 році була наявна практика зарахування «циганських дітей із середнім або вище середнього рівнем інтелекту» до спеціалізованих шкіл (шкіл для дітей, які мають проблеми з навчанням через вади розумового розвитку). При цьому зарахування здійснювалося за результатами пройдених дитиною психологічних тестів, що розроблялися в цілому для всіх дітей і не брали до уваги особливості ні рівня володіння ромами чеською мовою та потенціалу дитини до швидкого опанування чеської мови, ні особливості їх життя, і відповідно вплив обставин, які не залежали від дитини, на її здатність до навчання, який потенційно при якісній освіті дозволив би таким дітям навчатися в загальних класах. Варто також відзначити, що навіть не маючи розумових вад, ромські діти в Чехії направлялися до спеціальних шкіл через або реальні, або уявні мовні, культурні відмінності між ромами та більшістю населення Чехії, а підставою такого направлення були результати тестування, хоча самі тести не були ані послідовними, ані об'єктивними чи всеосяжними (§68). Тобто зарахування ромських дітей до спеціальних шкіл для дітей з розумовою відсталістю часто носило характер майже автоматичного (§63-64).

Іншим прикладом може бути Хорватія. В цій країні з ромських дітей, які не мали достатнього рівня володіння хорватською мовою, формувалися у окремі класи, де зміст навчання був значно звуженим порівняно із офіційно затвердженою в Хорватії навчальною програмою. Так, в рішенні ЄСПЛ у справі «Oršuš і інші проти Хорватії» від 16 березня 2010 р. [11] було констатовано, що підставою формування в класи дітей була «недостатність володіння хорватською мовою», і для їх навчання «необхідно було робити більше вправ та повторень» – лише в цьому разі такі учні могли б отримати таку ж якість освіти, як й інші учні, які вільно володіли хорватською мовою. Дітей, які не володіли хорватською мовою, або володіли нею не на належному рівні формували в окремі класи, щоб забезпечити їх швидкий успіх в набутті такого рівня володіння хорватською мовою, який був би достатнім для навчання у змішаному класі. Розглядаючи справу «Oršuš і інші проти Хорватії» ЄСПЛ звернув увагу на: 1) навчальний план, за яким відбувається навчання школярів; 2) передбачені законом процедури переведення школярів до змішаних класів.

Очевидно, що здійснені заходи відповідали згаданій нами формулі Радбуха та принципу пропорційності, тобто переслідували легітимну мету, а заходи, які використовувалися для її досягнення, були найменш обтяжливими. Більше того, такі заходи відповідають ідеї *справедливості як свого роду доброчесності* у відносинах між людьми, відновлюючи баланс у відносинах (так звана вирівнювальна справедливість) [3, с. 189]. Діти, які втратили доступ до української освіти через окупацію, не можуть бути поставлені в ті ж умови, що й інші. Тому поступова адаптація кричуще необхідна для вирівнювання фактичного становища цих дітей.

Таким чином можна стверджувати, що реалізація обов'язку держави реалізувати (ре)інтеграцію в україномовний освітній простір дітей повинна відбуватися з урахуванням принципу пропорційності та передбачати адаптивні мовні програми, забезпечуючи поетапність переходу. Виключно такий підхід дозволить сумістити право на освіту в контексті захисту української мови з одночасними гарантіями реального доступу до навчання.

Література

1. HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B»itemid»:[«001-235139»]%7D

2. Murashko A. Only 7% of students from occupied territories study in Ukrainian schools

SUMMARY

The article examines the implementation of the right to complete general secondary education of internally displaced persons, with a particular focus on children arriving in government-controlled territories of Ukraine from temporarily occupied territories or from the territory of the aggressor state. The relevance of the study is determined by the consequences of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has resulted in systematic violations of educational rights, forced linguistic assimilation, and the destruction of the Ukrainian-language educational environment in occupied areas.

The authors analyze the constitutional and legal framework of the right to education in conjunction with the protection of the state language, emphasizing the need to balance these values in accordance with the principles of equality, justice, and the rule of law. It is argued that the formal designation of Ukrainian as the language of instruction does not, by itself, guarantee real access to education for children who have received schooling in another language for a prolonged period due to occupation or coercive policies.

Special attention is paid to the case law of the European Court of Human Rights, including Valiullina and Others v. Latvia, Catan and Others v. Moldova and Russia, D.H. and Others v. the Czech Republic, and Oršuš and Others v. Croatia. These cases are used to demonstrate that the right to education does not imply a right to choose the language of instruction, while at the same time requiring states to respect the principle of proportionality and to avoid measures that lead to indirect discrimination or de facto exclusion from education.

The article distinguishes between formal and substantive equality, arguing that identical treatment of children with significantly different starting conditions may result in injustice and undermine the material content of the rule of law. Drawing on the Radbruch formula, Ronald Dworkin's substantive conception of the rule of law, and John Rawls's theory of justice as fairness, the authors substantiate the necessity of transitional and adaptive language mechanisms.

It is concluded that the state has a positive obligation to ensure gradual linguistic adaptation through targeted educational measures that reconcile the protection of the state language with the effective realization of the right to education. Such an approach allows for achieving a fair balance between equality, justice, and legitimate state interests in the context of post-occupation reintegration.

Key words: the right to education; ensuring the right to education; restrictions on the right to education; the right to education of persons with special educational needs; internally displaced persons (IDPs); the principle of equality.

online – Lubinets. Ukrainian National News (UNN). URL: https://unn.ua/en/news/only-7percent-of-students-from-occupied-territories-study-in-ukrainian-schools-online-lubinets

3. Конституція України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

4. Про освіту. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

5. HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B»itemid»:[«001-226485»]%7D

6. HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B»itemid»:[«001-114082»]%7D

7. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків. 2008. 240 с.

8. Ролз Дж. Теорія справедливості. Київ: Вид-во Соломії Павличко "ОСНОВИ", 2001. 822 с.

9. Про затвердження Порядку утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-24#Text

10. HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B»fulltext»:[«D.H.%20and%20Others%20v.%20the%20Czech%20Republic»],»documentcollectionid2»:[«GRANDCHAMBER»,»CHAMBER»],»itemid»:[«001-83256»]%7D

11. HUDOC – European Court of Human Rights. HUDOC – European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B»itemid»:[«001-97689»]%7D